

Sztolipin és az orosz modernizáció kérdése

Sztolipin P. A.: *Nam nuzsna Velikaja Roszszija...: Poln. szobr. recsej v Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovete. 1906–1911.*

Moszkva, „Mol. gvargyija”. 1991. 411. (Zvonnyica; Antologija russzkoj publicisztiki)

Oroszország nem kapta meg a reformokhoz a Sztolipin által megkövetelt „hús nyugodt évet”, és ennek okai azoknak a külső és belső tényezőknek a komplex együtt hatásában keresendő, amelyek feszítő nyomása alatt az orosz modernizációs elképzelések választ kerestek a nyugati kihívásokra. A sztolipini reformok szerves részét képezik annak az ellentmondásos folyamatnak, amely már Nagy Péter óta formálta az orosz politikai gondolkodást és a Nyugat-Európával szembeni önmeghatározás sajátosan orosz változatát produkálta a centrum – periféria viszonyrendszerében.

Pjotr Arkagyijevics Sztolipin személyének és korának megítélésében nagy a szóródás a kortársak és a történészek körében. A legtöbbet valószínűleg a szovjet történetírás ártott azzal, hogy Sztolipin politikai tevékenységét a „sztolipini reakció” sablonába zárta, és ezzel lehetetlenné vált annak a nagyon is szükséges műveletnek a végrehajtása, hogy „harag és részrehajlás nélkül” megállapítható legyen: Ki is volt valójában P.A.Sztolipin, a ráaggatott mítoszok és legendák nélkül? Az 1905 utáni korszak és annak valószínűleg legnagyobb kaliberű államférfiának megítélésében az irracionális, erősen átpolitizált elemek nem csak a marxizáló történetírásnak voltak a jellemzői; az szélsőséges megközelítések másik negatív példája szerint „Sztolipin a Wall Street-i zsidó [sic!] bankárok áldozata lett, akik így

akartak megszabadulni Oroszország gazdasági konkurenciájától.”

A „szélsőjobboldali reakció bonapartista kurzusát” megvalósító Sztolipin valós személye teljesen háttérbe szorult és olyan jellemzőkkel lett félruházva, amelyek a politikai szféra leírására sem alkalmasak vulgáris jellegük miatt, nem-hogy az individuum vagy akár a „homo politicus” megítélésére. A Sztolipin család erős rokoni és baráti szálakkal kötődött az orosz történelem ismert, nagy alakjaihoz: Lermontov nagyanyja született Sztolipin volt, apja Lev Tolsztoj barátja, nagyapja a XIX. század eleje nagy jogreformerének, M. Sziperanszki-jának a barátságát mondhatta magáénak. Pjotr Arkagyijevics nem követte családjá klasszikus tradícióit: sem diplomata nem lett, sem katonai szolgálatba nem állt. SzentPétervárott az egyetemen fizikát és matematikát tanult, de széles természettudományos érdeklődését mutatja, hogy hallgatott még többek között zoológiát, botanikát; kémiából Mengyelejev-nél abszolválta vizsgáit. Az egyetem után mégis állami szolgálatot vállalt, és 1902-ben már grodnyenszki, majd 1903-ban szaratovi kormányzó, óriásit lépve előre ezzel a hivatali-politikai ranglétrán.

A XX. század elejének két legnagyobb tehetségű államférfia Sz.J. Vitte és Sztolipin volt, akik közül – és nem csak az utóbbira ráakodott negatív értéktételek miatt – Vitte csillaga ragyogott a legfényesebben. Vitte 1906 novemberében kiadott, még a forradalom előtt elkészített reformjait – tévesen – a sztolipini reformok részének tekintették. Vitte nem is tudott személyes harag nélkül viszonyulni Sztolipinhez, akiről azt tartotta, hogy „meglopta” őt. Pedig Sztolipin 1902-ben, amikor két nézet ütközött az obscsinákról a nagypolitika szintjén, Vitte és nem pedig a „főnöke” (Pleve) pártján állt. Pleve azon politikai

körök érdekét képviselte, akik meg akarták őrizni a paraszti obszcinákat, és a széteső bojárirtokokat akár állami támogatással is fenn akarták tartani. A földesúri érdekek védelmében ezek a körök a rendőri eszközökben látták a paraszti érdekek tompításának leghatékonyabb módját. A cár inkább belügyminiszterét támogatta a Vitte által artikulált irányvonallal szemben, az utóbbi pedig határozottan fellépett az obszciná archaikus intézményének fenntartása ellen. Vitte az érdekeltég megteremtését látta a paraszti földtulajdonban, aktivizálni akarta a parasztagazdaságokat a parasztbankok segítségével.

Sztolipint a szaratovi kormányzói székben éri az 1905-ös forradalom. Tevékenységére ekkor az a jellemző, hogy egyaránt fellép a bal- és jobboldali szélsőségekkel szemben, de gyakrabban hívta ki a hadsereget a forradalom, mint az un. „feketeszásasok” ellen. Ritka, szédítő karriert fut be 1906-ban: áprilisban már belügyminiszter, két és fél hónap múlva a minisztertanács elnöke. „*Először megnyugvás, utána – reformok*”^{*} hangzott az ars poeticává tömörített politikai programja. A „megnyugvás” érdekében használt eszközök (rögtönítelő katonai bírások) tulajdonképpen kimerítették az önkényuralom eszköztárát és nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az orosz kormány első emberét „véreskezű szörnyként” lehessen beállítani. Bár a rögtönítelő bíróságok határozatait aláíró katonai körzetparancsnokok szerepe meghatározó volt, Sztolipint *politikai felelősség* terheli a történekeért; a cél-eszköz reláció örök politikusi dilemmájában nem tudott, nem is akart újat felmutatni. A kitűzött politikai cél (reformok) megvalósítása érdekében az előfeltételek (nyugodt társadalmi környezet) kialakításakor tudatosan vallotta és vállalta a hatalom jogát a kényszerítésre, az erőszak alkalmazására.

Sztolipin *politikai halott* volt, amikor 1911 augusztusában Kijevbe utazott a II.Sándor által kiadott liberális

reformok 50. évfordulóján rendezett ünnepségekre, ahol merényletet követtek el ellene az operában. Személyes tragédiája, hogy nem tudott túlélni a ráosztott szerepkörön, tulajdonképpen a cár és a bojárak „intézője” volt, akiknek nem volt szükségük egy ilyen kvalitású áldozatra. A legbefolyásosabb körök mereven elzárkóztak a politikai szféra bárminő modernizációjától, mondván, hogy *nem törvényeket kell hozni, hanem igazgatni*. A cár sem volt a sztolipini reformok pártján: mindentől viszolygott, ami az alkotmányos monarchia irányába mutatott. Pedig Sztolipin nem akarta az önkényuralom alapjait megváltoztatni, csak a nagyobb hatékonyság érdekében modernizálni. Az első és második Állami Duma nem felelt meg az önkényuralomnak. Egy konformabb alapállás kialakításához Sztolipin szerint is minden eszköz megengedhető volt. Az 1907. június 3-i új törvények a dumaválasztásokhoz valóságos államcsíny alapját képezték és egyben a forradalom végét jelentették most már Sztolipin szemében is: jöhettek a reformok.

A hatalom viszonya az erőszak monopóliumához

A politikai közeg alapvető és az 1905 előtti viszonyokhoz képest reménykeltő megváltozását jelentette a дума intézményének megjelenése. Szerevény jogosítványai ellenére olyan politikai kultúrát formáló elemei jelentek meg a parlamenti jognak, mint például az *interpelláció*. 1906. június 8-án Sztolipin ilyen kérdésre adott válaszában magyarázza, bizonygatja egy konkrét eset kapcsán a rendőrség fellépésének jogosságát. Fontos momentum, hogy egy képviseleti szerv beszámoltatja a végrehajtó képviselőjét, hogy jogszerűen jár-e el a rendőrség. Az interpellációra adott válaszban is új, szokatlan elemek vannak: A kérdést ki fogják vizsgálni, *a tényállást bíróság fogja megállapítani*, addig is saját hatáskörben felszámolják a rendőrség önállósult, politikai jellegű te-

^{*}Az idézetekben szereplő kiemelések mindenütt tőlem származnak

vékénységét. Sztolipin még ezen is túlmegegy és elismeri az interpelláció jogosságát, mert az adott ügy – függetlenül a vizsgálat eredményétől – kiváltotta a társadalom rosszallását. Már itt megjelenik *a rend érdekében alkalmazott kényszerítés a végrehajtó hatalom részéről* Sztolipin érvelésében. Ha a rendet minden eszközzel megbontják, akkor a végrehajtó hatalom nem mondhat le az erőszak legitím alkalmazásáról, mert akkor fegyvertelenné válik, ez pedig az állam dezorganizációjához vezet. Bár – teszi hozzá – a hatalom nem szolgálhat célként. „A hatalom eszköz az élet megőrzése, a rend és a nyugalom fenntartása érdekében, ezért az erőszak és az önkényuralom elítélésénél nem lehet nem számolni a kormányzat hatalomnélküliségének veszélyességével. A hatalom tehetetlensége anarchiához vezet, a kormányzat a hatalom szerve, amely a törvényekre támaszkodik. A nyugalom és a törvényesség fenntartásának szent kötelessége és minden ez irányba ható erőfeszítés nem a reakciót szolgálja, hanem a reformok kiszélesítésének nélkülözhetetlen eszközei.” (40. o.)

A jog növekvő szerepére való áttételes utalások után konkrétan is foglalkozik a *jogállamiság* problémájával. Távolról sem felelt meg a realitásoknak, és a képviselők fűttyel honorálták Sztolipin azon kijelentését, hogy: „Nincs jogom a törvényhozó hatalom megszerzésére, a törvényeket megváltoztatni nem tudom. *A törvényeket megváltoztatni és ez irányba tenni: önök fognak.*” (42. o.) A törvénytervezetekenél elsőrendű fontosságúnak minősíti az *állam érdekeit*, és ezután lehet csak figyelembe venni „minden érdeket”. Nem tudni, hogy mennyire szolgált a dumaképviselők megnyugtatóására, és mennyi volt a valós politikai szándék az alábbi, az oroszországi viszonyok között forradalminak számító gondolatok mögött: „A Monarcha akaratából hazánknak jogállam-má kell válnia, mert amíg frott törvény nem határozza meg a kötelezettségeket és nem védi az egyes orosz alattvalók jogait, ezek a jogok és kötelezettségek

egyes emberek értelmezésétől és akaratától fognak függeni, azaz nem lesznek szilárdan definiálva.” (51. o.)

Sztolipin, úgy tűnik, a fokozatos átmenet megvalósításával képzelte el az utat a jogállamisághoz, számolva a régi és az új ütközésével a jogrendszer modernizálásánál. Ezt a konfliktust oldandó, a jogi normákat, amelyek új alapokra helyeznék a társadalom és az állam viszonyát, a cár hagyja jóvá. Oroszország az „...átalakulás, következképpen az erjedés és az elégedetlenség állapotában van.” (50. o.) A kormány tervezte az *alapjogi törvényhozás* bevezetését, taxatív felsorolva, hogy ez alatt érti az egyéni és kollektív szabadságjogok számos formájának megadását. A reformtervek körébe tartozott az államigazgatás megreformálása és a közigazgatási bíráskodás bevezetése is.

A peresztrojka reformtörvényeinek bevezetése során – s erre többször is szükségesnek tartja felhívni a képviselők figyelmét Sztolipin – a kormány szigorúan tartani fogja magát a törvényességhez. Visszautasítja azt a vádat, hogy Oroszországban *keleti despotizmus* van és *rendőrállam*. A „... felépítmény, amelyben élünk, – képviseleti, amelyet az önkényuralkodó monarcha adományozott, következképpen mindenki számára kötelező.” (103. o.) A tétel gyakorlatilag bizonyíthatatlan volt, mivel nem felelt meg a valóságnak, ezért a pusztá kinyilatkoztatás nem éppen megfelelő erejére volt kénytelen hagyatkozni, csakúgy, mint a rendőrállam vádjára sem volt elegendő argumentum a „nem úgy van”.

Feszegették-e a reformok az autokrácia kereteit? Lehet-e modernizálni úgy, hogy egyben ne sérüljön a cár szuverenitása? Ha fel is tette valaha önmagának Sztolipin ezeket a kérdéseket – márpedig beszédeinek érvrendszerre enged következtetni – a válaszok hangos megfogalmazásánál a hangsúly fokozatosan eltolódik abba az irányba, ahol már nincs értelme reformokról beszélni, azaz a status quo ante 1905 reprodukálásának irányába. Az Állami Dumában és

a Kormányzótanácsban tartott beszédek súlyponteltolódása arra enged következtetni, hogy Sztolipin és a mögötte álló érdekkörök esetleg elképzelhetőnek tartották eleinte, hogy egy hosszú átmeneti időszak („húsz nyugodt év”?!) után Oroszországban a jogállamiság meggyökeresedik. A reformretorika radikalizmusát viszont már a kezdetekben gyengítette az hogy a cár túlsúlyos politikai pozíciói nem látszottak gyengülni, sőt a reformkoncepciók is innen eredeztették legitimitásukat. Míg az alapjogi törvényhozás, a képviseleti rendszer és a jogállamiság a kor jogpozitívista felfogásának megjelenését jelzik Oroszországban is, addig a hangsúly az állam és a civil szféra viszonyának rendezéséről fokozatosan áttevődik az állam szerepvállalására a modernizáció folyamatában, miközben maga a modernizáció is elveszti eredeti jelentését és archaikus tartalommal töltődik fel. A jog, a reformok, az állami felépítmény az önkormányzatok reformjának célja *új erőt, új csillogást adni a cári Oroszországnak*, de tradicionális alapokon, mert az orosz útról való letérés veszélyes.

A modernizáció racionális mozzanatai, bár megmaradnak, egyre inkább alárendelődnek, eszközzé silányulnak a nagyorosz nacionalizmus és birodalom nagyhatalmi státusának szolgálatában. „Amikor az ember beteg, szevezetét méreggel kezelik.” – gyózködi Sztolipin a képviselőket. „Nincs olyan állam, amely ha alapjaiban rendül meg, ne nyúlna jogosan a rendkívüli eszközökhöz, akár a *diktatúrához*, hogy a veszélyt, a szétesést elkerülje. Ekkor az „állami szükségszerűség” a jog fölött áll.” (74. o.)

1910 (!) márciusában a helyzetet úgy ítéli meg, hogy „... ott, ahol a *forradalmi vihar még nem csitult el*, ott ahol még bombák robbannak, ... ott, ahol a szociális forradalom zászlaja alatt rabolják a békés lakosokat (?!), ott természetesen a kormány erővel tartja és fogja fenntartani a rendet, *nem szentelve figyelmet a reakcióról szóló sirámoknak*.” (263-264. o.)

A dumában elmondott beszédek jellemzője az, hogy Sztolipin hajlamos volt állam- és jogtudományi előadásokkal traktálni hallgatóságát, és erős késztetést érzett a historizálásra, mely utóbbi – nacionalista, nem ritkán demagóg volta miatt – mindig tapsot aratott a jobboldalon és a centrumban. Az érvelés politikai kultúrája úgy hanyatlott beszédeiben, ahogyan nőtt a szerepe az irracionális szimbólumoknak, és ahogy a címzettek körének „átrostálásával” meg nem teremtdött a III. Duma sokkal megértőbb befogadó közege.

1911 márciusában az állam definiálását már a XIX. századi szlavofileket idéző módon kísérli meg: „...az államot úgy is el lehet képzelni, mint erőt, mint olyan szövetséget, amely a népi, történelmi kezdetekre épít. Az ilyen állam, megvalósítva a népi örökséget, akarattal rendelkezik, a kényszerítés erejével és hatalmával bír, az ilyen állam hozzáidomítja az egyes egyéneket és csoportokat jogait az egész jogaihoz. Ilyen egésznek tekintem Oroszországot.” (340. o.) Ebbe a kontextusba már sokkal könnyebb volt behelyezni az önkényuralkodót: „Én, uraim, mindig nyílt ellensége voltam és leszek a jog lerombolásának, ... *de nem történelmi hiba-e, uraim, még ha nem is tudatos, lefegyverezni a Monarchát*, megfosztva a rendkívüli körülmények között reá jellemző jogától?” (347. o.)

Elveszett az eredeti lendület, ez már nem az a Sztolipin, aki lehetetlennek tartotta a rendkívüli eszközök állandóvá tételét két ok miatt is: 1) Azok hosszú távon úgyis veszítenek erejükből; 2) Rossz hatással van ez a népre, amelyet inkább törvényekkel kell nevelni ...

„Nekünk hatalmas Oroszország kell!”

Sztolipin beszédeiben 1907 után egyre több a nagyorosz nacionalista felhang, a szlavofil frazeológia. Felállítja azt a tézist, hogy az orosz önkényuralom fejlődőképes. A különböző korok önkényuralkodói nem hasonlíthatók össze, hiszen Oroszország mindig nőtt,

fejlődött, s ezzel együtt változott és fejlődött a Legfelsőbb Cári Hatalom is. Az orosz történelmi tradíciókhoz való viszonzás képezi a talajtan szocializmus ellensúlyát. *„Nem kell az orosz gyökerekhez idegen országbeli virág.”*(107. o.)

Figyelme egyre inkább a birodalom belső homogenitásának megteremtése felé fordul. Így érinti mind több beszédében a „nyugati határvidékek kormányozásainak”, valamint a Baltikumnak és Finnországnak a közjogi helyzetét. Példaként állítja az angol *Colonial Validity Act-et*, amely csak akkor ismeri el a gyarmatok parlamentjei által hozott törvények érvényességét, ha azok nincsenek ellentmondásban a brit parlament törvényhozási aktusaival. Valójában ennél sokkal többről volt szó az említett kormányzóságok esetében.

A zemsztvok intézményének kiterjesztése a nyugati kormányzóságokra úgy jelenik meg Sztolipin elképzeléseiben, mint a lengyel politikai hegemonia megtörésének egyik lehetséges eszköze. A kormányzóságok lengyellé válásának rémét festi fel a dumában. *Az oroszosító politika paradox mellékáramlataként megjelenik a „politikai és társadalmi elnyomásban” (sic!) élő orosz elemek érdekének védelme.* Oroszországnak történelmi jogai vannak ezekre a területekre, amelyek *ellengyelesedtek, katolikussá váltak*, de az elnyomott nép a lelke mélyén hú maradt Oroszországhoz és a pravoszláv valláshoz. Ezért kell „orosz színezetet adni a közigazgatásnak”. A lengyel példán keresztül mutatja be, hogy milyen logikusan vezetett a múlt században kétszer is a széles helyi (lengyel) autonómia az összeesküvéseken keresztül a nyílt fegyveres lázadáshoz. Helyeslőleg (és a képviselőknek tetszően) idézi I.Miklóst, aki kijelentette, hogy addig nem nyugszik, míg ezek a kormányzóságok az Impérium többi részével nem lesznek „egy test, egy lélek”. Egyeseknek úgy tűnt 1905-ben, hogy az orosz hatalom összeomlott, a helyén üresség maradt, amit „lengyel tartalommal” kell betölteni. „Ezt a hipnotikus álmodást meg kell törni ...” (280.

o.) A lengyeleknek kétszer is megadott a lehetőség, hogy kéz a kézben haladjanak az oroszokkal egyazon kulturális úton, békés állami mederben. De a lengyel intelligencia mint korábban, úgy most is ellenséges mindennel szemben, ami orosz. „Mindaz, amit elmondtam, mindezek a történelmi adatok, mindezek a történelmi tények olyan premiszszák, amelyek megkönnyítik következtéseim levonását...” (281. o.) – valjába Sztolipin, mintegy megerősítve, alátámasztva azt a benyomást, hogy tendenciózusan összeválogatott történelmi tényekkel támasztja alá a napi politikai érdekek és döntések jogosságát. „Ezek a történelmi leckék, uraim, eléggé világosan mutatják azt, hogy egy olyan állam, mint Oroszország, nem tud és nem áll jogában büntetlenül elzárkózni történelmi feladatai elől.” (278. o.) A nyugati kormányzóságokba azért kell bevezetni a zemsztvokat, mert a történelem tanulságai azt mutatják, hogy biztosítani kell „az orosz elemek érdekeinek védelmét. *(Bekiabálás balról: Sovinizmus!)*” (281. o.) „A nyugati vidék – gazdag vidék, amely a zemsztvo-önkormányzatok hiányát szenvedti, orosz vidék, amelyben a lakosság felső, legbefolyásosabb rétege – lengyel.” (339. o.) Sztolipin ezt akarja megtörni a zemsztvokkal, a zemsztvo-választások nemzeti tagozatának segítségével. Nem az az irritáló, hogy uralkodik, hogy elnyom, hanem az, hogy lengyel uralkodik az orosz paraszt felett. Azon túl tehát, hogy mire eszköz a zemsztvo, arra is ügyelni kell, hogy a lengyel politikai dominancia háttérbe szoruljon, a zemsztvok ne váljanak lengyellé. „A törvénytervezet törvényes képviselőt ad a helyi lakosság minden rétegének, minden érdeknek, de határt állít a törzsi-politikai villongások elé...” (Bekiabálás balról: Amelyet Ön tüzel fel!) ... a nyugati vidék orosz és az is marad örökké...” (303. o.)

A Finn Nagyhercegség és Oroszország viszonyávkapcsolatban is hasonló módszerrel sorolja Sztolipin az orosz sérelmeket; a birodalomnak azon a részén, amelyet a kiontott orosz vér, a fegyverek

jogán szereztek meg, és amelynek különállása már olyan mértékű, hogy „másik országgént” emlegeti Oroszországot. A békés, mindkét fél számára gyümölcsöző viszonyt megzavarja az a tény, hogy az összbirodalmi érdekek nem érvényesíthetők Finnországban. „... Önöknek azt fogják bizonygatni, hogy az orosz *reakció* megfojtani törekszik egy szabad nép autonómiáját, (*bekiabálás balról: helyesen!*) ... hogy a bürokrácia arra törekszik, hogy leromboljon egy magas helyi kultúrát (*hang a baloldaltól: úgy van!*)”. (303. o.)

A *decentralizáció*, a helyi autonómiák kiépítése, illetve megerősítése nem a nyugat-európai liberális gyakorlat átvételét jelentik Sztolipinnál, hanem a *központosított állam* érdekeit szolgálják, hogy ezáltal is hatékonyabban működjön az autokrácia, jobban érvényesüljenek az összbirodalmi érdekek. Az önkormányzatoknak, amelyekre Sztolipin kormánya támaszkodni kíván, nemzetieknek, azaz oroszoknak kell lenniük: az orosz állampolgár minden jogot meg fog kapni. Addig is meg kell teremteni a belső egységet, hogy Oroszország mint *nagyhatalom* részt tudjon venni a „nemzetközi kombinációkban”, a világ problémáinak megoldásában, amelyhez – mint minden más nagyhatalomnak – természetadta joga van.

A nyugati kihívásokra adott válaszként a hangsúly a *modernitásról* a *tradicionálisra* tolódott át Oroszországban 1906 és 1911 között. Mint annyiszor Nagy Péter óta, a modernizáció kérdése ismét vereséget szenvedett. Ezért nem érthető meg Sztolipin önmagában, és ezért nem húzható rá a „reakció” leegyszerűsítő sablona. Sztolipin, az európai periféria legnagyobb birodalmának modernizációjáért vívott küzdelem egyik tragikus alakja inkább,

aki nem csak az oroszországi tradíciók erejével szemben maradt alul, de alul maradt korábbi önmagával szemben is, amikor a polgári átalakulás, a jogállamiság korábban meghirdetett programját feladta. Mentségére szóljon, hogy Oroszország kisebb és nagyobb minőségű megreformálói – mind Sztolipin előtt, mind utána – ennek az önmagába visszatérő modernizációs ívnek voltak a foglyai, más-más történelmi körülmények között.

A „sajátosan orosz úton való felzárkózás a Nyugathoz” kontinuitása testesült meg Sztolipin politikájában akkor is, ha a kezdetekben a modern elemek domináltak a prioritásokban. „A legfőbb megoldatlan kérdés most – Finnország.” Erre a tézisére ezúttal nem érkezett szarkasztikus replika a képviselői padosorokból: ezek voltak Pjotr Arkagyijevics Sztolipin utolsó szavai a halálos ágyán.

*

1991-ben jelent meg Moszkvában a „Molodaja Gvargyija” kiadásában „Pjotr Arkagyijevics Sztolipin” címmel az orosz miniszterelnök 1906 és 1911 közötti beszédeit tartalmazó válogatás. A 411 számozott oldalt tartalmazó kötet az „Antologija Russzkoj Publicisztiki” sorozat része. Külső megjelenésében, minőségét és nyomdatechnikáját illetően a könyv az 1970-1980-as évek szovjet könyvkiadásának egyik szokványos terméke. Tartalmát tekintve viszont azokat a törekvéseket idézi, amelyek jóvoltából Max Weber már oroszul is olvasható; s amelyek jóvoltából az orosz történelemről kialakított leegyszerűsítő kép eltávolítható és ezáltal újra-gondolhatóvá válik.

Gombos József